որոշակիորեն սահմանված մի մասը։ Արևմտյան Հայաստանում դա կախված էր հողատիրոջ ցանկությունից, քանի որ պետության կողմից որոշակի սահմանված չափ չկար։ Սոցիալական հարստահարումների հետ մեկտեղ արևմտահայ գյուղացին ենթարկվում էր նաև ազգային անհամեմատ ավելի դաժան ճնշման ու հալածանքների։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդյունաբերություն։ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին խոշոր իրադարձություն էր հայ ժողովրդի կյանքում։ Դրա շնորհիվ հայերը զարգացման զգալի հնարավորություններ ստացան։ Նրանց տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքն սկսեց դուրս գալ լճացումից և բռնել առաջընթացի ուղին։ Այդ առաջընթացն ավելի արագացավ հետռեֆորմյան ժամանակաշրջանում, երբ զարգացող ռուսական կապիտալիզմն իր հորձանուտի մեջ ներքաշեց կայսրության ծայրամասերը։

Վ. Ի. Լենինը ցույց է տալիս, որ հետռեֆորմյան ժամանակաշրջանում ռուսական կապիտալիզմը թափանցում է կայսրության ծայրամասերը և տնտեսապես նվաճելով, գաղութացնում դրանք։ Նա հարց է դնում. «ի՞նչ է գաղութը քաղաքատնտեսական իմաստով», և պատասխանում. «այս հասկացության հիմնական հատկանիշներն ըստ Մարքսի հետևյալներն են. 1) չզբաղված, ազատ հողերի առկայություն, որոնք դյուրամատչելի են վերաբնակիչներին. 2) աշխատանքի կազմավորված համաշխարհային բաժանման, համաշխարհային շուկայի առկայություն, որի շնորհիվ գաղութները կարող են մասնագիտանալ գյուղատնտեսական մթերքների մասսայական արտադրության մեջ, դրանց փոխարեն ստանալով արդյունաբերական պատրաստի արտադրանք, «որոնք այլ պայմաններում պետք է որ իրենք պատրաստեին»[95]։ Նշելով, որ Եվրոպական Ռուսաստանի հարավային ու արևելյան ծայրամասերը հետռեֆորմյան ժամանակաշրջանում արդեն դարձել էին նրա գաղութները, Վ. Ի. Լենինը շարունակում է. «գաղութի այս հասկացողությունն է՛լ ավելի կիրառելի է մյուս ծայրամասերի նկատմամբ, օրինակ, Կովկասի։ Նրա տնտեսական «նվաճումը» Ռուսաստանի կողմից շատ ավելի ուշ է կատարվել, քան քաղաքականը, իսկ տնտեսական այդ նվաճումը լիովին չի ավարտված մինչև այժմ էլ։ Հետռեֆորմյան ժամանակաշրջանում՝ մի կողմից Կովկասը խիստ գաղութացման էր ենթարկվում, գաղութաբնակները մեծ չափերով հերկում էին հողերը (առանձնապես Հյուսիսային Կովկասում), վաճառքի համար արտադրելով ցորեն, ծխախոտ և այլն ու մեծ թվով գյուղական վարձու բանվորներ գրավելով Ռուսաստանից։ Մյուս կողմից, տեղի էր ունենում դարավոր բնիկ «տնայնագործական» արհեստագործությունների արտամղումը, որոնք Մոսկվայից բերվող ֆաբրիկատների մրցակցության հետևանքով անկում էին ապրում։ Ընկնում էր զենքի հինավուրց արտադրությունը՝ Տուլայից ու Բելգիայից բերվող ապրանքների մրցակցության շնորհիվ, ընկնում էր երկաթի տնայնագործական մշակումը ռուսական բերովի արտադրանքի մրցակցության շնորհիվ, ինչպես նաև ընկնում էր պղնձի, ոսկու և արծաթի, կավի, ճարպի և սողայի, կաշվի տնայնագործական մշակումը և այլն. այս բոլոր արդյունքներն ավելի էժան էին արտադրվում ռուսական ֆաբրիկաներում, որոնք իրենց

95 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 3, էջ 753։

ապրանքները Կովկաս էին ուղարկում։ Ընկնում էր եղջյուրներից գավաթներ պատրաստելը՝ Վրաստանի ֆեոդալական կարգի անկման և նրա պատմական խնջույքների նվազման հետևանքով. ընկնում էր գլխարկի արհեստագործությունը՝ ասիական զգեստը եվրոպականով փոխարինելու հետևանքով. ընկնում էր տկերի ու կարասների արտադրությունը տեղական գինու համար, որն առաջին անգամ էր վաճառքի հանվում (զարգացնելով տակառագործական արտադրությունը) և իր հերթին նվաճում էր ռուսական շուկան։ Այդպիսով, ռուսական կապիտալիզմը Կովկասը ներգրավում էր համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ, համահարթում էր հինավուրց նահապետական ինքնամփոփվածության մնացորդ հանդիսացող նրա տեղական առանձնահատկությունները, իր ֆաբրիկաների համար շուկա էր ստեղծում»[96]։

Հետռեֆորմյան ժամանակաշրջանում Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում արհեստագործության քայքայման հետ միասին տեղի ունեցավ տեղական համքարությունների կազմալուծում։ Դարավերջին նրանք զգալիորեն կրճատվեցին, իսկ արտադրության մի շարք ճյուղերում բոլորովին վերացան[97]։

Ցարական կառավարությունը ձգտում էր Անդրկովկասի ու Արևելյան Հայաստանի տնտեսությունն ի սպաս դնել ռուսական զարգացող կապիտալիզմի պահանջներին։ Բայց այդպիսի կարևոր խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ էր ամենից առաջ բարեկարգել ճանապարհները և փոխադրական միջոցները։ Դեռ 1861 թ. Ալեքսանդր II-ը հավանություն էր տվել Կովկասի փոխարքա Բարյատինսկու առաջարկությանը՝ Փոթիից Թիֆլիս երկաթուղի անցկացնելու մասին։ 1872 թ. հոկտեմբերի 10-ին երկաթուղին հանձնվեց շահագործման։ 1883 թ. սկսեց գործել Թիֆլիս-Բաքու երկաթուղին։ 1880—1890-ական թվականներին իշխանությունների ու կապիտալիստական տարբեր ընկերությունների կողմից կառուցվեցին նաև Սամտրեդիա-Բաթում, Քութայիս-Թղիբուլի ու այլ երկաթգծերը և այդպիսով Անդրկովկասի արդյունաբերական ու հանքային հարստությունների գլխավոր կենտրոնները կապվեցին Կենտրոնական Ռուսաստանի հետ[98]։

Արևելյան Հայաստանում երկաթուղու շինարարությունն սկսվեց 90-ական թվականների կեսերից և 1899 թ. հունվարի 1-ին շահագործման հանձնվեց Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ գիծը։ Երկաթուղիներին զուգընթաց կառուցվեցին նաև խճուղիներ և սայլուղիներ։ 1860—1890-ական թվականներին խճապատվեցին Թիֆլիս—Երևան—Ջուլֆա և Երևան—Նախիջևան—Շուշի—Եվլախ ճանապարհները։ Դրանցից առաջինը Երևանը միացնում էր Թիֆլիսի, իսկ երկրորդը՝ Բաքվի հետ, Արաքսի հովիտը՝ Կուրի հովտի հետ։ Թիֆլիս—Երևան—Ջուլֆա խճուղին տարանցիկ այն ճանապարհն էր, որը Եվրոպայի առևտուրը կապում էր Ասիայի հետ։

---

96 Նույն տեղում, էջ 753—755։

97 Տե՛ս С. А. Егиазаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, городские цехи, организация и внутреннее управление закавказских амкарств, Казань, 1891; Վ. Ա. Աբրահամյան, Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (XVIII—XX դդ. սկզբին), Երևան, 1971։

98 Տե՛ս А. Аргутинский-Долгоруков, История сооружения и эксплуатации Закавказской железной дороги за двадцать пять лет ее существования (1871—1896), Тифлис, 1896.

Այդ նույն թվականներին Արևելյան Հայաստանում կառուցվեցին ու խճապատվեցին Ղարաքիլիսա-Համզաշիման, Ալեքսանդրապոլ-Համամլու, Նոր Բայազետ-Բաշնորաշեն, Էջմիածին-Աշտարակ, Ալիքուչակ-Խոշխարաբա, Երևան-Իգդիր և այլ ճանապարհները։ Կովկասի փոխարքայի դիվանատան կառավարիչ բարոն Նիկոլային 1872 թ. գրում էր, որ եթե «առաջ ճանապարհների կառուցումը պետք է ենթարկվեր առավելապես ռազմական պահանջներին, ծառայելով երկրամասի հպատակեցման և այստեղ մեր տիրապետության հաստատման նպատակներին, իսկ հիմա՝ կովկասյան պատերազմի ավարտումից հետո ճանապարհները (ծառայում են) գերազանցապես առևտրի ու արդյունաբերության համար»[99]։

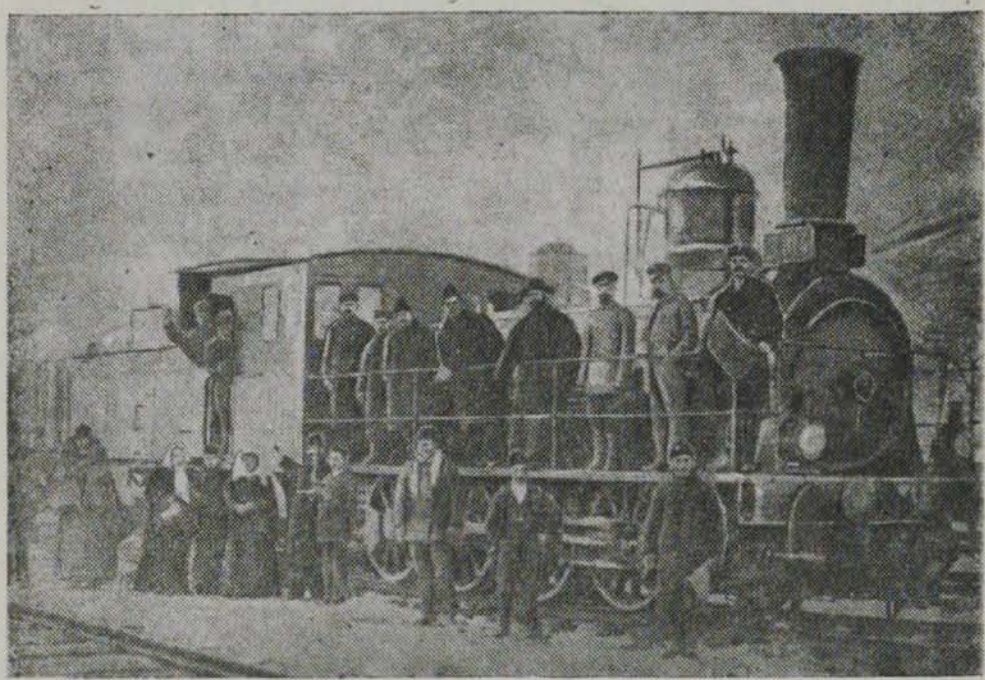

Առաջին գնացքի մուտքն Ալեքսանդրապոլ (1899)

Հաղորդակցության միջոցների բարեկարգումը հնարավորություն տվեց ռուսական կապիտալիստներին մեծացնելու իրենց ապրանքների արտահանումը Անդրկովկաս։ Միայն հինգ տարվա ընթացքում (1872—1876) այդ արտահանումը կրկնապատկվեց, իսկ հետագա տարիներին ավելի քան տասնապատկվեց։ Ռուսական կապիտալիստներն Անդրկովկաս էին ներմուծում գերազանցապես արդյունաբերական ապրանքներ՝ բրդյա և բամբակյա գործվածքներ, մետաղյա արտադրանք, կաշվե ու փայտե իրեր, շաքար և այնտեղից արտահանում էին գյուղատնտեսական մթերքներ։

Ռուսական կապիտալիզմը նպաստեց երկրամասի տնտեսության զարգացմանը։ Անդրկովկասի հայ դրամատերերից շատերը սկսեցին իրենց միջոց-

99 «Отчет по главному управлению наместника кавказского...», стр. 175—176.

ները առևտրական շրջանառության ոլորտից տեղափոխել արտադրության ոլորտը և ստեղծել զանազան գործարաններ ու ֆաբրիկաներ։ Տեսնելով հանքային հանածոների արտադրության շահութաբերությունը, նրանք իրենց միջոցները ներդրեցին առավելապես լեռնային արդյունաբերության մեջ։

Շուտով արդյունաբերության այդ բնագավառում հայտնվեցին նաև օտարերկրացի կապիտալիստներ։ 70-ական թվականներին Բաքվում հաստատվեցին շվեդացի Նորել եղբայրները, իսկ 1880-ական թվականներին՝ Ֆրանսիացի Ռոտշիլդի ֆիրմայի ներկայացուցիչները, Գետաբեկի պղնձահանքերում՝ գերմանացի Սիմենս եղբայրները, իսկ Ախթալայում՝ ֆրանսիացիները։ Օտարերկրացիները տիրացան նաև Քութայիսի մարգանեցի և Ճիաթուրայի բարձրի հանքերին։ Առանձնապես ակտիվ էին գործում անգլիացիները, որոնք ձգտում էին իրենց ձեռքը դցել Բաքվի նավթարդյունաբերությունը։ Տեղական կապիտալիստներից շատերը չդիմանալով մրցմանը, ստիպված եղան մեկը մյուսի ետևից օտարել իրենց ձեռնարկությունները։ 1890-ական թվականներին Բաքվի նավթարդյունաբերության մեջ արդեն մեծ դեր էին խաղում Նոբելը, Ռոտշիլդը և Վիշաուն։ Անդրկովկասի լեռնային արդյունաբերությունն սկսեց արագորեն զարգանալ։ Այսպես, Բաքվում նավթի հանույթը «1870 թ. կազմում էր 1,7 միլ. փութ, 1875 թ.՝ 5,2 միլ. փութ, 1880 թ.՝ 21,5 միլ. փութ, 1885-ին՝ 116 միլ. փութ, 1890 թ.՝ 242,9 միլ. փութ, 1895 թ.՝ 384,0 միլ. փութ, 1902 թ.՝ 637,7 միլ. փութ»[100]։

Արևելյան Հայաստանում պղնձի արտադրության աճը համեմատաբար ուշ սկսվեց։ 1870—1880-ական թվականներին Ալավերդում և Զանգեզուրում հանքերի մշակումը տակավին կատարվում էր պարզունակ եղանակներով, տիրապետում էր ձեռքի աշխատանքը։ Այդ վիճակը պայմանավորված էր մի կողմից Ռուսաստանում մետաղամշակման թույլ զարգացումով և ցարիզմի մաքսային քաղաքականությամբ, մյուս կողմից՝ տեղական կապալառուների ունեցած փոքր միջոցներով և ճանապարհների անբարեկարգ վիճակով։ 1880-ական թվականներին նշանակալի քայլեր կատարվեցին պղնձի արտադրությունն ավելացնելու ուղղությամբ. 1885 թ. կառավարությունը համարյա երեք անգամ մեծացրեց երկիր ներմուծվող պղնձի մաքսը, մեկ փթի համար գանձելով 1,5—3 ռուբ.՝ 1868 թ. սահմանված 60 կոպ. դիմաց։ 1880-ական թվականների վերջերին ու հատկապես 1890-ական թվականներին Ռուսաստանում արագ տեմպերով աճեց մետաղամշակման արդյունաբերությունը։ 1887 թ. ֆրանսիական կապիտալիստների «Ախթալայի հանքերի ընկերությունը» վարձակալեց Ալավերդու պղնձահանքերը և որոշ բարեփոխումներ կատարեց։ Այդ բոլորի հետևանքով Արևելյան Հայաստանում պղնձի արտադրությունն սկսեց դուրս գալ լճացումից և առաջադիմել։ Եթե 1888 թ. Ալավերդում արտադրվել էր 1,8 հազար փութ, ապա 1896 թ. արտադրվեց 4,5 հազ. փութ պղինձ[101]։ Պղնձի արտադրությունն աճեց նաև Ղափանում։ Միայն «Սյունիք» պղնձաձուլական գործարանը, որը կառուցվեց Մելիք-Ազարյանցի կողմից՝ 1897 թ., 1897 թ. արտադրվող 11,5 հազ փթի դիմաց 1900 թ. արտադրեց 38,8 հազ.

---

100 Վ. Ի. Լենին. Նյութ, հ. 3, էջ 621։

101 Տե՛ս М. А. Адонц. Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в., Ереван, 1957, стр. 418.

փութ պղինձ։ Արևելյան Հայաստանում պղնձի արտադրությունը 1870 թ. արտադրվող 13,4 հազ.-ից 1900 թ. հասավ 71,5 հազ. փթի, այսինքն 30 տարվա ընթացքում ավելի քան հնգապատկվեց։ XIX դարի վերջին քառորդում Անդրբկովկասի պղնձի արտադրությունը, որը գտնվում էր առավելապես Արևելյան Հայաստանում, իր տեմպերով առաջ անցավ Ռուսաստանի պղնձարտադրության մի շարք շրջաններից և կայսրության մեջ գրավեց երկրորդ տեղը[102]։

Արևելյան Հայաստանում որոշ չափով զարգացավ նաև աղի արտադրությունը։ 1880-ական թվականներին բոլոր աղահանքերն անցան հայտնի կապալառուներ Ջանփոլադյանների ձեռքը, որոնք օգտագործելով որոշ կատարելագործված գործիքներ, բարձրացրին աղի հանույթն ու վաճառքը։ Եթե, օրինակ, 1888 թ. Կողբում վաճառվել էր 153 հազ. փութ աղ ապա 1893 թ.՝ 568 հազ. փութ։

Առաջընթաց կատարվեց նաև գյուղատնտեսական արտադրանքի նախնական մշակման գործում։ 80—90-ական թվականներին Արարատյան դաշտում մեկը մյուսի ետևից հիմնվեցին բամբակազտիչ ձեռնարկություններ, որոնց արտադրանքն ուղարկվում էր ռուսական տեքստիլ արդյունաբերության կենտրոնները։ Բնորոշ է, որ այժմ բամբակը գտվում էր կատարելագործված «Ջին» մեքենայով, օգտագործվում էր ջրի, շոգու ուժը, կիրառվում էին նավթային շարժիչներ։ Բամբակագործության մասնագետ Ն. Պ. Տարատինովը 1888 թ. նշում էր. «Ներկայումս Երևանի նահանգում քիչ է հանդիպում բամբակի զտումը ձեռքերով, ինչպես այդ հաճախ տեղի էր ունենում 5—6 տարի սրանից առաջ... Նախնադարյան հնդկական «գուրկան» կամ «չագրիխը» դառնում են հազվագյուտ բաներ՝ գոնե Երևանի նահանգում»[103]։

XIX դարի վերջին տասնամյակներում Արևելյան Հայաստանում աշխուժացավ մետաքսաթելի արտադրությունը։ Դրա գլխավոր կենտրոնը Շուշու գավառն էր։ Մետաքսաթելի արտադրությունը զգալի չափով զարգացած էր նաև Նախիջևանի գավառում, հատկապես Օրդուբադում։ Մետաքսաթելը ամբողջովին ուղարկվում էր Ռուսաստանի արդյունաբերական կենտրոնները։

Կաշվի մշակման հին ձեռնարկությունների կողքին երևան եկան նորերը, որոնք աչքի էին ընկնում կատարելագործված տեխնիկայով և համեմատաբար բարձր արտադրողականությամբ։ 90-ական թվականներին Երևանում գործում էր 18 կաշեգործական ձեռնարկություն՝ 100 բանվորով, իսկ Նախիջևանում՝ 6 ձեռնարկություն՝ 40 բանվորով[104]։ Նշանավոր էր հատկապես Գաբրիելյանի կաշեգործական ձեռնարկությունը, որը հիմնվեց Երևանում 1894 թ.։ Նախնական մշակումից հետո կաշիները ուղարկվում էին Թիֆլիս, Քութայիս, Եկատերինոդար, Դոնի-Ռոստով և այլ քաղաքներ։

Դեռևս 60-ական թվականների վերջերից սկսեց զարգանալ օղու և գինու արտադրությունը, բայց ցարիզմի հարկային (ակցիզային) քաղաքականության հետևանքով այն շուտով խաթարվեց։ 1873 թ. օրենքով յուրաքանչյուր մեկ աստիճան սպիրտից գանձվում էր մեկ կոպեկ։ 1884 թ. այդ նորման բարձրացվեց երեք կոպեկի, իսկ 1887 թ.՝ 5—6 կոպեկի։ 1873 թ. օրենքով գի-

---

102 Տե՛ս *А. Д. Брейтерман*, Медная промышленность России и мировой рынок, ч. II, Л., 1925, стр. 90. 113.

103 «Труды Кавказского общества сельского хозяйства, год тридцать третий», сентябрь—декабрь, № 9—12, Тифлис, 1888, стр. 621.

104 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1893 г.», вед. № 2.

նեգործությամբ և օղեգործությամբ կարող էին զբաղվել այն անձինք, ովքեր ունեին 30 դույլ տարողությունից ոչ պակաս կաթսա։ Այս քաղաքականության հետևանքով բազմաթիվ մանր գյուղացի-գինեգործներ ու օղեգործներ դուրս մղվեցին ասպարեզից։ 1884 թ. Երևանում գործող 74 օղեթորման սարքավորումներից 1886 թ. մնացին 12-ը։ Դրությունը համարյա նույնն էր Արևելյան Հայաստանի նաև մյուս շրջաններում։

Գանձձոների զարձարանը Երևանում

Արտամղելով մանր արտադրողներին, կառավարությունը նպաստում էր խոշոր ձեռնարկությունների ծավալմանը։ Երևան եկան գինեգործական և օղեթորման մի շարք գործարաններ։ Երևանի նահանգում 1889—1893 թթ. օղու արտադրությունը 54 հազ. դույլից հասավ 198.600 դույլի, իսկ գինու արտադրությունը՝ 1896—1900 թթ. 546.000 դույլից բարձրացավ 1.180.000 դույլի[105]։ Ձեռնարկատերերի մի մասն սկսեց արտադրել լիկյորներ։ Օղու արտադրությամբ Անդրկովկասում առաջին տեղը գրավում էր Արևելյան Հայաստանը։ Միայն Երևանի նահանգը տալիս էր երկրամասում արտադրված օղու 30—39 տոկոսը։ Սակայն գինու արտադրության մեջ առաջնությունը պատկանում էր Վրաստանին։

80-ական թվականներին գարեջրի ձեռնարկություններ կառուցվեցին Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում։ 1889 թ. երկրի քաղաքներում կար գարեջրի հինգ ձեռնարկություն։

XIX դարի վերջին սկսվեց կոնյակի արտադրությունը։ Կոնյակի գործարան բացեց Ն. Թահրյանը (1887 թ.), այնուհետև նրան հետևեցին Դ. Սարաջևը, Կ. Աֆրիկյանը, Գ. Գյոզալովը, Բաբախանովը և ուրիշներ։ Միայն չորս տար-

105 Տե՛ս О. Е. Туманян, Экономическое развитие Армении, ч. I, Ереван, 1954, стр. 190—191.

վա ընթացքում (1890—1894) նրանց գործարաններում կոնյակի արտադրությունը 34.848 ասատիճանից հասավ 767.996 ասատիճանի կամ մեծացավ ավելի քան 22 անգամ[106]։

Դարավերջին առաջադիմեց կաթնամշակումը։ 80—90-ական թվականներին Նոր Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի գավառներում, Կարսի մարզում ու Լոռիում հիմնվեցին տեղական, հոլանդական ու շվեյցարական պանիրներ արտադրող ձեռնարկություններ։ Տեղականը վաճառվում էր առավելապես Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասի այլ շրջաններում, իսկ շվեյցարականն ու հոլանդականն արտահանվում էին Եվրոպական Ռուսաստանի զանազան քաղաքներ։

Արևելյան Հայաստանում զարգացան սննդի արդյունաբերության նաև այլ ճյուղերը։ 1880-ական թվականներին Զոլոտարևն ու Բլանկենբուրգը Երևանում կառուցեցին պահածոների պատրաստման և մրգի շորացման կիսամեքենայացված գործարան, իսկ Էջմիածնի գավառապետ Խան-Աղովը 1882 թ. Վաղարշապատում հիմնեց ձեթի ձեռնարկություն, որը գործում էր շոգու օգնությամբ։

Նկատելի տեղաշարժեր կատարվեցին արդյունաբերության նաև այլ ճյուղերում։ 1872 թ. Երևանում Անդրեաս Դալստյանը հիմնեց ատաղձագործական ձեռնարկություն, Ալի Հասան Օղլին՝ զինագործական արհեստանոց, Արոն Լեյբովիչը Ալեքսանդրապոլում բացեց եվրոպական ու ասիական հագուստների արհեստանոց, 80-ական թվականներին Դիլիջանում կառուցվեցին տակառագործական ու փայտասղոցման, իսկ Ալեքսանդրապոլում՝ կոշկակարական, լվածաղկի (երիցուկի) մշակման ձեռնարկություններ։ 1892 թ. Ե. Տեր-Ավետիքյանը Երևանում հիմնեց մետաղամշակման և գյուղատնտեսական գործիքների արտադրության կիսամեքենայացված գործարան։ 90-ական թվականներին Սուրմալուի, Էջմիածնի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում բացվեցին գորգագործական արհեստանոցներ, որոնց պատրաստած գորգերը վաճառքի էին ուղարկվում անգամ հեռավոր Մարսել։

Միաժամանակ երկրի քաղաքներում ու որոշ գյուղերում շարունակում էին գործել ոսկերչական, արծաթագործական, անագագործական, թաղիքագործական, թամբագործական, ինչպես նաև կառքերի, ֆուրգոնների ու սայլերի պատրաստման ու վերանորոգման արհեստանոցներ։

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերությունը թևակոխեց կապիտալիզմի շրջանը։ Սակայն ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականության հետևանքով երկրում խոշոր արտադրությունը դեռևս թույլ էր զարգացած։

XIX դարի վերջին Թուրքիան շարունակում էր տնտեսական լճացում ապրել։ Երկրում տիրապետող ռազմաֆեոդալական հետամնաց կարգերը խանգարում էին բուրժուական ձեռնարկումներին, խոչնդոտում նոր մեքենայական արտադրության արմատավորմանը։ Եվրոպական կապիտալիստական խոշոր տերությունների համար Թուրքիան դարձել էր տնտեսական ու քաղաքական անկաշկանդ ներթափանցման ասպարեզ։ Նրանք օգտագործում էին բոլոր հնարավորությունները, որ գաղութացնեն Օսմանյան կայսրությունը և ստանան առավելագույն շահույթ։ Խոշոր տերություններն առատորեն Թուրքիա

106 Տե՛ս О. Е. Туманян, Экономическое развитие Армении, ч. I, стр. 194.

էին ներմուծում արդյունաբերական ապրանքներ և այնտեղից արտահանում գյուղատնտեսական մթերքներ ու հանքային հանածոներ։ Նրանք շահագրգռված չէին Թուրքիայի տնտեսական զարգացմամբ և իրենց վարած քաղաքականությամբ պահպանում էին երկրի մինչկապիտալիստական արտադրահարաբերությունները։ Սակայն որոշ դեպքերում, ելնելով իրենց շահերից, կապիտալիստական առանձին միավորումներ Թուրքայում ստեղծում էին արտադրական ձեռնարկություններ կամ կառուցում երկաթուղիներ և այդպիսով նպաստում նրա տնտեսական առաջընթացին։ Մի շարք տեղերում այդ ձեռնարկություններին մասնակից էին դառնում նաև տեղական, հիմնականում հույն, հայ և հրեա կապիտալիստները։

Արևմտյան Հայաստանում եվրոպական խոշոր տերությունները չհիմնեցին կամ, համարյա չհիմնեցին, արդյունաբերական ձեռնարկություններ, չբարելավեցին հաղորդակցության միջոցները և համագործակցելով սուլթանի հետ, սաստկացրին աշխատավոր զանգվածների կեղեքումն ու շահագործումը։ Այդուհանդերձ Արևմտյան Հայաստանի տնտեսության մեջ կատարվում էին որոշ տեղաշարժեր։ Երկրի մի շարք արհեստներ կատարելագործվում էին։ Այսպես, Կարինում հայ արհեստավորները պատրաստում էին հրաշալի կողպեքներ և նուրբ փորագրություններ անում պողպատի վրա, Վանում արտադրվում էին ոսկյա և արծաթյա գեղեցիկ իրեր, Մուշում՝ ոսկեզօծ զարդանախշերով կճուճներ։ Խարբերդում գործում էին այնպիսի գորգեր, որ «մարդ կը զարմանա, թէ ի՞նչպես կը յաջողին այդչափ գեղեցիկ ու պատշաճաւոր եղանակով իրարու յարմարացնել բազմազան երանգներն, զորս իրենք, կը ներկեն՝ գործածելով զուտ տեղական բոյսեր և հանքեր»[107]։

Երկրի մի շարք վայրերում երևան են գալիս արհեստի նոր ճյուղեր կամ հին արհեստի նոր տեսակներ։ Առաջադիմեց նաև կահույքագործությունը, դերձակությունն ու կոշկակարությունը։ Բնորոշ է, որ եթե առաջ դերձակները ձեռքով էին կարում, ապա 80-ական թվականներից՝ «Զինգեր» մեքենայով, որի շնորհիվ «դերձակութիւնը օրէցօր թև առաւ և սկսեց առաջ վազել։ տարէցտարի «Ֆռանգ-թարզի»-ների (այսպես են կոչում մեքենայով գործող վարպետները....) թիւը շատանում է, և հագուստի ձևի մեջ նոր-նոր մոդաներ են մտնում»[108]։ Վանում սկսեց զարգանալ ժամագործությունը։

Արհեստավորները գնալով վեր էին ածվում մանր ապրանք արտադրողների, արտադրելով արդեն հիմնականում շուկայի համար և իրենց արտադրանքը վաճառում էին անձամբ կամ գնորդ առևտրականների միջոցով՝ տեղում ու հեռավոր վայրերում։

XIX դարի վերջին տասնամյակներում Արևմտյան Հայաստանում սկիզբ է առնում ու զարգանում կապիտալիստական մանուֆակտուրան։ Ամենից առաջ այն երևան եկավ տեքստիլ արդյունաբերության մեջ։ 1870-ական թվականներին Թոխմախյան եղբայրները Վանում հիմնում են կտավագործական արհեստանոց։ 80-ական թվականներին նրանց օրինակին են հետևում նաև ուրիշներ։ 1887 թ. Վ. Փափազյանը գրում էր, որ Վանում «ենշանավոր են Թոխմախյանների, Քափամաճյանների, Ցիշոց և այլ գործարանները, որտեղից արտադրում են ոչ միայն այդ (աբա — խմբ), այլև շալ, կտավ, բրդյա նուրբ,

---

107 «Մասիս», 1893, ապրիլի 24, էջ 252—253 (№ 3988)։

108 «Մուրճ», 1904, № 8, էջ 30։

ամեն գույներով և զարդերով վերարկուի և շալվարի կտորներ, ամառային հագուստների համար բամբակի գործվածքներ, մանուսա կոչվող ուղղահայաց կարմիր գծերով «զրունի» (արխալուղ պճղնավոր) համար կտորներ և նույնիսկ վերջին ժամանակներս «էֆրամներ» (կանացի ծածկոց)...»[109]։

Կարինում 1880-ական թվականներին Լավինը կատարելագործեց իր աբայի (բրդյա հաստ և կոպիտ գործվածք) ձեռնարկությունը և մեծացրեց արտադրությունը, իսկ ամերիկացի միսիոներ Զեյմպրսը 1897 թ. հիմնեց մանուսայի ձեռնարկություն[110]։ Արաբկիրում 80-ական թվականներին կար 15 մանուսայի, 9 մանածագործական և 18 սավանի կամ սփոռոցի «գործարան»։ Դրանցից առանձնապես հոչակված էր Տեր-Պետերյան Պողոս էֆենդու մանուսայի ձեռնարկությունը։ Գ. Սրվանձտյանցը 1879 թ. գրում էր, որ այն իր արտադրած գործվածքներով կարող է մրցել «Հալեպի և Շամի ապրանքներուն հետ»[111]։ Խարբերդում կար կտավագործական երկու ձեռնարկություն, որոնք XIX դարի վերջին տարեկան արտադրում էին մոտ 1000 ոսկու կարմիր կտավ և արտահանում Կարին, Դիարբեքիր, Բալու, Քըղի և այլ վայրեր։ Կտավագործական ձեռնարկություններ կային նաև Բիթլիսում, Սղերդում, Դիարբեքիրում ու Երզնկայում։

Առաջադիմեց նաև կաշեգործությունը։ Երկրի մի շարք քաղաքներում ու գյուղերում գոյություն ունեցող հին ձեռնարկությունների կողքին բացվեցին նորերը, որոնք, ի տարբերություն հների, կաշիների և մորթիների մշակումը կատարում էին կատարելագործված եղանակով։ 1870-ական թվականներին նորատիպ կաշեգործական մի ձեռնարկություն կար Վանում։ Հետագայում այնտեղ կառուցվեցին նաև այլ կաշեգործարաններ. աչքի էր ընկնում հատկապես Պարթևյանի ձեռնարկությունը[112]։ Կարինում 1870-ական թվականներին գործում էր վեց ձեռնարկություն, որտեղ տարեկան մշակվում էին 10.000 եզան ու գոմեշի կաշի, 20.000 ոչխարի ու այծի մորթի։ Ընդուշում կային կաշեգործական մի քանի ձեռնարկություններ։ 1870-ական թվականներին կաշեգործությունը Ընդուշից ներթափանցեց Խարբերդի Նահանգի Թլկատին գյուղը և լայն զարգացում ստացավ։ Կաշեգործությունն ավելի կամ պակաս չափերով տարածված էր նաև Մալաթիայում, Բիթլիսում, Երզնկայում ու այլ վայրերում։ Ձեռնարկատերերը կաշիների մշակման առաջավոր եղանակներին ծանոթացնել էին Ռուսաստանում, գլխավորապես Անդրկովկասում և Եվրոպայում։

Սպիրտային խմիչքների արտադրության մեջ աչքի էին ընկնում Կարինի երկու օղեթորանները, որոնցից նշանավոր էր Շամբանյան եղբայրների օղեթորանը։ Խարբերդում և Բալուում արտադրում էին ընտիր գինի, որը հայտնի էր «Խարբերդի գինի» անունով։ Գինեգործությունը զարգացած էր նաև Վանի Նահանգի մի շարք գյուղերում, հատկապես Շաղբաղում, որտեղ պատրաստում էին «ամենապատուական գինի, որ համբավ ունի ի Վան-Տոսպ, որպես Պորտոյինն՝ ի Ֆրանսիա»[113]։

---

109 Վ. Փափազյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1959, էջ 407—408։

110 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1898, մարտի 16 (№ 423)։

111 Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար Հայաստանի նամբորդ, մասն Ա, կ. Պոլիս, 1879, էջ 281։

112 Տե՛ս Վ. Փափազյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 409։

113 Մ. Միրախորյան, նշված աշխ., մասն Բ, էջ 249։

Արևմտյան Հայաստանում առաջադիմել էր նաև բրուտագործությունը։ 90-ական թվականներին Վանի մերձակա Ջրաշեն գյուղում բրուտագործներն աշխատում էին գետնահարկային 6—7 արհեստանոցներում, որոնք կոչվում էին բանտուններ կամ բանելատեղեր։

Տեղաշարժեր նկատվեցին Արևմտյան Հայաստանի արդյունաբերության նաև այլ ճյուղերում։ Այսպես, 1880-ական թվականներին իտալացի կոմս Քոնտ դը Բիզանին Կարինում հիմնեց ծխախոտագործական ձեռնարկություն, որտեղ սկզբում աշխատում էին 50, իսկ հետագայում ավելի շատ բանվորներ։ Նույն ժամանակաշրջանում մի հայ Երզնկայում հիմնեց լուցկու ձեռնարկություն, բայց հենց որ լուցկիների տուփերի վրա երևաց «Լուցկիք Հայաստանի» մակագրությունը, թուրքական կառավարությունը փակեց ձեռնարկությունը։

Երկրի արդյունաբերության որոշ ճյուղերում երևան են գալիս նաև գործարաններ։ Այսպես, 1880-ական թվականներին Քյուրքչյան եղբայրները և Գրիգոր Իփեքչյանը (Ֆաբրիկաթորյանը) Խարբերդում և Մեզիրեում իրենց ձեռնարկությունները վերածեցին մետաքսամշակման գործարանների։ Նրանք մեքենաներ ներմուծեցին Եվրոպայից ու Ամերիկայից, իսկ բանվորները հիմնականում տնտեսապես քայքայված հայ արհեստավորներ ու գյուղացիներ էին։ 90-ական թվականների վերջերին նրանցից յուրաքանչյուրի ֆաբրիկայում արդեն աշխատում էր շուրջ 300-ական մարդ։ 1880—90-ական թվականներին Բարիկյան եղբայրները Խարբերդում և վարպետ Ալեքսանդրը Վանում, Ամերիկայից ու Եվրոպայից բերելով համապատասխան սարքավորում, կառուցեցին կիսամեքենայացված մեքենաշինական գործարաններ։ Նրանք արտադրում էին ջրհան մեքենաներ, քամհարներ, գյուղատնտեսական զանազան գործիքներ։

Արևմտյան Հայաստանում հանքային հարստությունները կամ տակավին չէին մշակվում, կամ մշակվում էին պարզունակ եղանակով։ 1881 թ. Արղնի-Մադենի պղնձահանքերում աշխատում էր 450 մարդ, որոնք տարվա մեջ բանում էին վեց ամիս՝ մայիսից մինչև հոկտեմբեր և արտադրում 50.000—60.000 կաֆ պղինձ[114]։ Ստացված պղինձը իրացվում էր գերազանցապես երկրի ներսում՝ տեղական արհեստավորների ու տնայնագործների կողմից։ Երկրի մյուս հանքերում շատ չնչին արտադրանք էր ստացվում։

Արևմտյան Հայաստանում մասնավոր ձեռնարկությունների կողքին կային նաև պետական և պատրիարքապատկան հատ ու կենտ ձեռնարկություններ։ Պետականում աշխատում էին հիմնականում զինվորները, իսկ պատրիարքապատկանում՝ անչափահաս որբերը։ Առաջինները հանդերձանք էին արտադրում թուրքական բանակի, իսկ երկրորդները՝ հայ որբերի համար։

Այսպիսով, XIX դարի վերջին տասնամյակներում Արևմտյան Հայաստանի արդյունաբերության հին ձևերի կողքին առաջ եկան նորերը՝ մանուֆակտուրան ու գործարանը։ Սակայն դրանք դեռ փոքրաթիվ էին և թույլ զարգացած։

Արդյունաբերության զարգացման տեսակետից Հայաստանի Արևելյան ու Արևմտյան հատվածներում կային լուրջ տարբերություններ։ Արևմտյան Հայաստանում տակավին շարունակում էին գերիշխել արդյունաբերության ցածր ձևերը՝ արհեստն ու մանր ապրանքային արտադրությունը, մինչդեռ Արևելյան

---

114 Տե՛ս ՍՍՀՄ ՊԿՌՊԱ, ֆ. 1300, ց. 26, գ. 14, թ. 42։

Հայաստանում այդ ձևերն արդեն մղվում էին ետին պլան, իրենց տեղը զիջելով արդյունաբերության համեմատաբար բարձր ձևերին՝ մանուֆակտուրային ու գործարանին։ Առաջինում կապիտալիստական արտադրությունն առաջացել էր արդյունաբերության սակավաթիվ ճյուղերում, իսկ երկրորդում՝ համեմատաբար շատ ճյուղերում։

Գյուղատնտեսություն։ Ստոլեֆորմյան տարիներին ցարական կառավարությունը, ձգտելով Արևելյան Հայաստանի գյուղատնտեսությունը ծառայեցնել ռուսական կապիտալիզմի շահերին, նպաստեց նրա մի շարք ճյուղերի առաջընթացին։ Բամբակագործության զարգացման համար դեռ 1870 թ. իշխանությունները երկարատև վարձակալությամբ զեներալ Կախանովին տվեցին Երևանի գավառի Արաղդայանի տափաստանը՝ 10.000 դես. և 1872 թ.՝ Շարուր-Դարալագյազի գավառապետ Շան-Գիրեյին՝ նույն գավառի Կիր հողամասը՝ 1950 դես. տարածությամբ։ Նրանք մտցրին որոշ բարելավումներ և բարձրացրին բամբակի արտադրությունը։

1879 թ. կառավարությունը արտասահմանից ներմուծվող բամբակի վրա մաքս սահմանեց՝ փթին 40 կոպ. չափով, այնուհետև այդ մաքսը պարբերաբար բարձրացրեց՝ 1891 թ. հասցնելով 1 ռուբ. 20 կոպեկի։ 1883 թ. Երևանի մոտերքում՝ նախկին Սարդարի այգում, հիմնվեց բամբակի պետական փորձադաշտ և միաժամանակ թույլատրվեց ձեռնարկատերերին ու բնակչությանը առանց մաքսի ներմուծել բամբակի բարձրորակ սերմ, ինչպես նաև բամբակազտիչ կատարելագործված «Ջին» մեքենաներ։

Ռուս կապիտալիստները ևս խթանեցին բամբակագործության զարգացմանը։ Արևելյան Հայաստանում հայտնվեցին «Սավվա Մորոզովի և Նիկոլաևյան մանուֆակտուրային ընկերության» (1884), «Անդրեյ Կորշինկինի մեծ Յարոսլավլյան մանուֆակտուրային ընկերության» (1886), Մոսկվայից Ալեքսեևի, Լոձից՝ Պոդնանսկու, իսկ Թիֆլիսից՝ Չիթախովի մանուֆակտուրային ֆիրմաների (1887) ներկայացուցիչները։ Նրանք բնակչությանը ձրի բաժանեցին ամերիկյան լավորակ սերմեր, տրամադրեցին «ջիներ», բամբակագործության տեխնիկան ուսումնասիրելու նպատակով մի խումբ երիտասարդների ուղարկեցին Ամերիկա։ Այս ամենի շնորհիվ 19 տարվա ընթացքում (1880—1899) Երևանի նահանգում բամբակի արտադրությունը 81 հազարից հասավ 406 հազար փթի կամ աճեց 5 անգամ[115]։ Տեղական ցածրորակ «կարագող» (սև տփիկ) բամբակը փոխարինվում էր ամերիկյան բարձրորակ տեսակով։ 1890 թ. Երևանի նահանգում ամերիկյան տեսակի բամբակն արդեն կազմում էր հավաքած ամբողջ բերքի մոտ 70 տոկոսը։ Բամբակենին այնքան շահութաբեր դարձավ, որ գյուղացիներն սկսեցին ընդարձակել դաշտերը՝ այլ կուլտուրաների ցանքատարածությունների կրճատման հաշվին։ 1890-ական թվականների սկզբներին ժամանակակիցներից մեկը գրում էր, որ Երևանի նահանգում բամբակի ցանքերն ընդարձակվում են. «Բամբակենին կամ արդեն արտամղել է ուրիշ՝ գյուղատնտեսության սակավարժեք կուլտուրաները, կամ նրանց չափերը հասցրել նվազագույնի, ինչպես օրինակ, ցորենի, գարու, կտավատի, բրնձի և այլն»[116]։

---

115 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г.», отд. IV, стр. 127.

116 «Труды императорского кавказского общества сельского хозяйства», Тифлис, 1893, т. 3—4, стр. 117.

1880—1890-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանը դարձավ Անդրկովկասի բամբակի արտադրության գլխավոր կենտրոնը։ 1900 թ. Երևանի նահանգում բամբակի ցանքերը կազմում էին 25 հազ., Ելիսավետպոլի նահանգում՝ 10 հազ., Բաքվի նահանգում՝ 3 հազ., Քութայիսի նահանգում՝ 3 հազ., իսկ Թիֆլիսի նահանգում Զաքաթալայի օկրուգի հետ միասին՝ 0,4 հազ. դեսյատին[117]։ Երկրամասի բամբակը համարյա ամբողջապես արտահանվում էր Ռուսաստանի արդյունաբերական կենտրոնները։

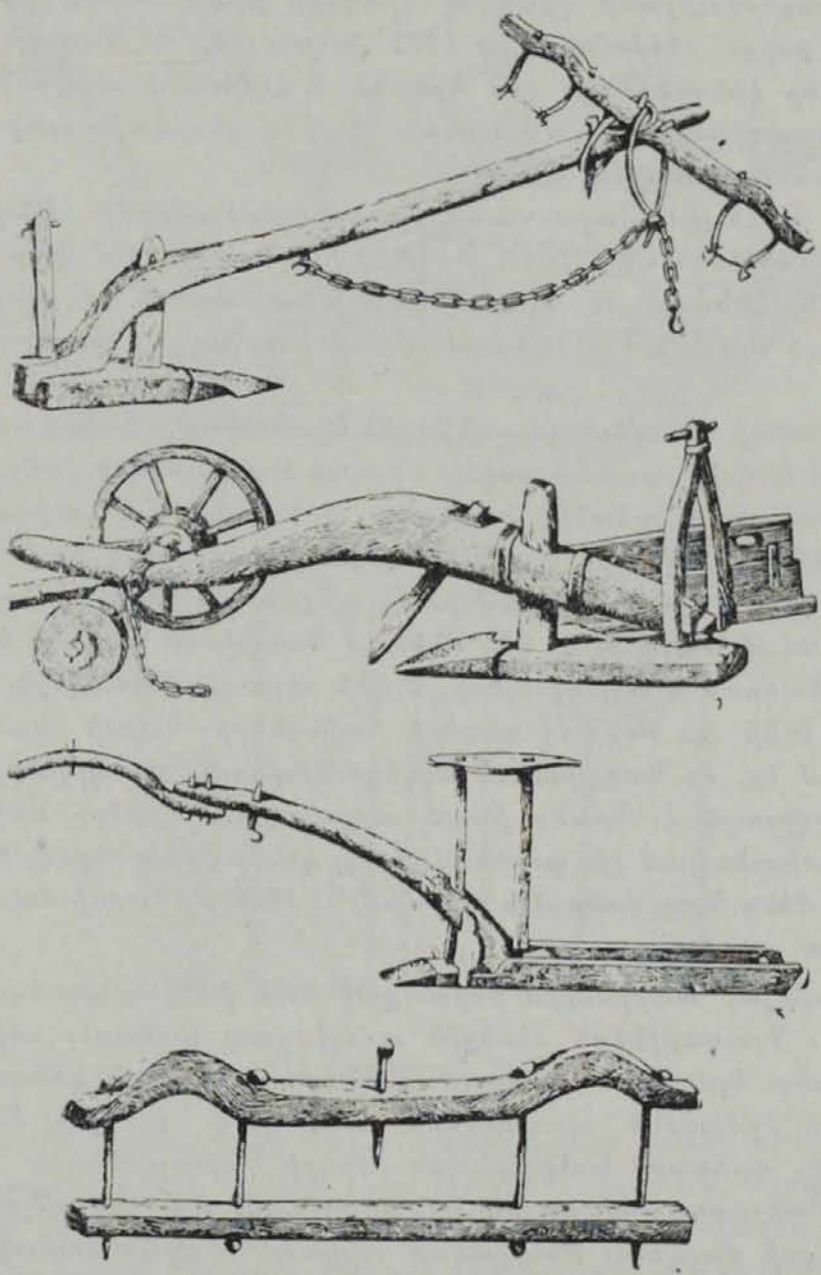

Արոր լծով, գութան անիվներով, շարքացան արոր և ռուսական լուծ

Հետռեֆորմյան տարիներին Արևելյան Հայաստանում աճեց նաև խաղողի արտադրությունը։ 1870 թ. հավաքված 984 հազ. փթի դիմաց 1880 թ. հավաքվեց 1085 հազ. փութ խաղող։ Սակայն 1880-ական թվականներին ցա-

117 Տե՛ս «Краткие сведения о состоянии на Кавказе сельского хозяйства», Тифлис. 1900, стр. 9.

րիզմի հարկային քաղաքականության հետևանքով խաղողի արտադրության տեմպերն ընկան։ Մի շարք տեղերում նույնիսկ խաղողի այգիները վերացվեցին։ Գյուղացիներն անշահավետ համարելով խաղողագործությունը, զբաղվեցին այլ կուլտուրաների, գլխավորապես բամբակենու մշակությամբ։ Բայց 1880-ական թվականների վերջերից սպիրտային խմիչքների արտադրության զարգացման շնորհիվ խաղողի այգիները նորից սկսեցին ընդարձակվել։ Միայն տասը տարվա ընթացքում (1885—1895) Երևանի նահանգի հինգ գավառներում խաղողագործությամբ զբաղվող գյուղերի թիվը 282-ից հասավ 325-ի, իսկ խաղողի բերքը՝ 1111 հազարից 1771 հազար փթի[118]։ Խաղողի արտադրության գլխավոր կենտրոններն էին Երևանի և Էջմիածնի գավառները, որտեղ գտնվում էին այգիների մոտ 70 տոկոսը[119]։ Մեկ դեսյատին տարածությունից ստացվում էր 200—400 փութ խաղող։

Սակայն Արևելյան Հայաստանը խաղողագործությամբ Անդրկովկասում զբաղվում էր վերջին տեղը։ 1898 թ. Թիֆլիսի նահանգում կար 20 հազար, Քութայիսիի նահանգում՝ 25, Ելիսավետպոլի նահանգում՝ 11, Բաքվի նահանգում՝ 10, իսկ Երևանի նահանգում՝ միայն 8 հազար դեսյատին խաղողի այգի[120]։

Գնալով ավելի ու ավելի ապրանքային նշանակություն էր ստանում այգեգործությունը։ Խնձորի, տանձի, դեղձի, ծիրանի և այլ մրգերի վաճառքով զբաղվում էին հատկապես Երևանի, Էջմիածնի ու Նախիջևանի գավառների այգեգործները։ XIX դարի վերջին այգեգործությունը զարգացավ նաև Կարսի մարզում և որոշ շրջաններում դարձավ բնակչության նույնիսկ հիմնական զբաղմունքը։ Այդ տեսակետից աչքի էին ընկնում Կաղզվանի օկրուգի Խար, Կարաբաղ, Կերս, Պակրան և այլ գյուղերը, Օլթիի օկրուգի Թաուսկերի տեղամասը, ինչպես նաև Օլթի ու Փոցխով գետերի հովիտները։ Կարսի նահանգապետը 1895 թ. գրում էր, որ Կաղզվանում այգեգործությունը բնակիչների գոյության հիմնական աղբյուրն է։ Նրանք թարմ ու չորացրած մրգերը նախալեռնային գյուղերում փոխանակում էին ցորենով ու այլ կենսամթերքներով, իսկ մասամբ էլ վաճառում հենց Կաղզվանում և Կարսում[121]։ 1897 թ. Կարսի մարզում արդեն կար 2022 դես. այգի։

Հեռոեֆորմյան տարիներին սերտացավ նաև բանջարաբուծության կապը շուկայի հետ։ Գյուղացիներն սկսեցին ավելի շատ վաճառել սեխ, ձմերուկ, սոխ և վարունգ։ Երևանի նահանգում բանջարաբուծության կենտրոններն էին Սուրմալուի և Էջմիածնի գավառների բազմաթիվ գյուղերը։ Բանջարեղենը ուղարկվում էր վաճառքի առավելապես երկրի նախալեռնային և լեռնային շրջաններ։ Բանջարաբոստանային կուլտուրաների արտադրությունը զարգացավ նաև Կարսի մարզում։ Թուրքական տիրապետության ժամանակ բանջարաբուծությունն այնտեղ «համարյա անհայտ էր, մարզում այն մտցրին գլխավորապես ռուսները և մասամբ Ալեքսանդրապոլի գավառից գաղթած հայե-

118 Տե՛ս *М. Балас*, Виноделие в Росси, СПб., 1897, ч. III, стр .223—225.

119 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1897 г.», стр. 5.

120 Տե՛ս *В. Д. Мочалов*, Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., М., 1958, стр. 229.

121 Տե՛ս «Обзор Карсской области за 1896 г.», стр. 12.

ը»[122]։ Շուտով բանջարաբուծությունն այնքան լայն տարածում ստացավ, որ մարզի անգամ կիսաքոչվոր քրդերն սկսեցին զբաղվել դրանով։

Տեղաշարժեր կատարվեցին նաև հացահատիկի արտադրության մեջ։ 1870-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի ցորենն ու գարին սպառվում էր հիմնականում երկրի ներսում։ Բայց 1880-ական թվականներին, երբ կառուցվեց Թիֆլիս-Բաքու երկաթուղագիծը, իսկ Եվրոպայում բռնկվեց հա-

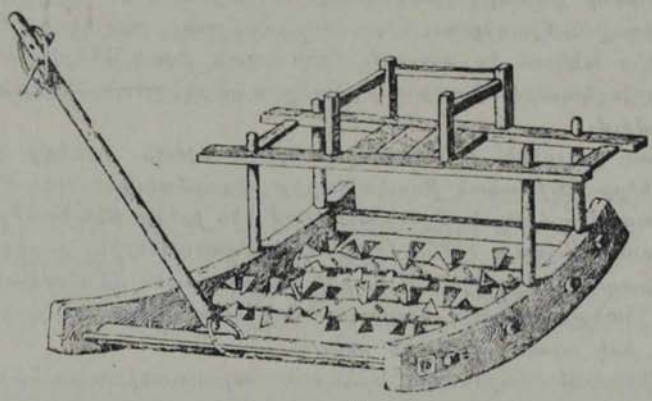

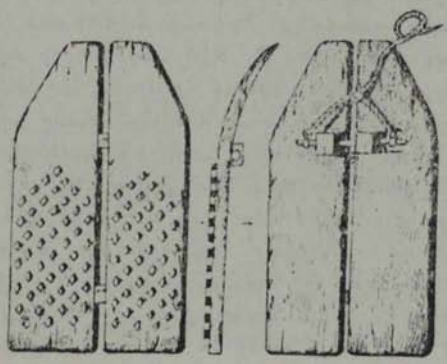

1. Ճառեաո. 2. Կամ

մատարած սովը, Հայաստանի հացահատիկն զգալի չափով սկսեց արտահանվել նաև արտասահման։ Երկրի որոշ շրջաններ դարձան հացահատիկի արտադրության կենտրոններ (Ալեքսանդրապոլի ու Նոր Բայազետի գավառները և հատկապես Կարսի մարզը)։ Սակայն 1890-ական թվականներին պատկերը փոխվում է, երբ Ռուսաստանի հացահատիկը լայնորեն մուտք է գործում Անդրկովկաս և մրցակցությանը չդիմացող գյուղացիներից շատերը գերադասում են զբաղվել գյուղատնտեսական այնպիսի մթերքների արտադրությամբ, որոնք նոր պայմաններում ավելի շահաբեր էին։

Բրնձի արտադրությունն Արևելյան Հայաստանում արագորեն աճեց,

---

122 «Район Тифлиско-Карсско-Эриванской железной дороги в экономическом и коммерческом отношениях, исследования А. М. Аргутинского-Долгорукова, В. П. Бочкарева и Р. И. Даниловича», Тифлис, 1897, стр. 419—420.

1876—1878 թթ. 342 հազար չետվերտից 1895—1897 թթ. հասնելով 1046 հազար չետվերտի (1 չետվերտը=է 9 փթի)։ Բրնձագործության գլխավոր շրջանը, Երևանի և Շարուր-Դարալագյազի գավառներն էին, ուր տեղավորված էր նրա ցանքատարածությունների մոտ 80 տոկոսը։ Անդրկովկասում Արևելյան Հայաստանը հացահատիկի ու բրնձի արտադրության մեջ գրավում էր երկրորդ տեղը, առաջնությունը զիջելով Ադրբեջանին։

Տեղաշարժեր կատարվեցին Արևելյան Հայաստանի երկրագործության նաև երկրորդական ճյուղերում։ Շերամապահությունը, որը սկսած 1860-ական թվականներից անկում էր ապրում, 1880-ական թվականներին Ռուսաստանում և Անդրկովկասում մետաքսագործության զարգացման հետևանքով նորից է առաջադիմում։

Յուղատու բույսերի՝ կտավատի, բունջութի, վուշի, կանեփի ցանքատարածությունները 1870-ական թվականներին ընդարձակվում էին։ Բնակիչները դրանցից ստացվող ձեթը կամ օգտագործում էին իրենց տնտեսություններում, կամ վաճառում։ Սակայն 1880—1890-ական թվականներին, ցարիզմի վարած հարկային քաղաքականության և Բաքվի նավթի որպես վառելանյութ ներթափանցման հետևանքով, այդ կուլտուրաների ցանքատարածությունները կրճատվեցին, իսկ արտադրությունն ընկավ։

Հետեֆորմյան տարիներին Արևելյան Հայաստանի անասնապահության մեջ տեղի ունեցան յուրատեսակ փոփոխություններ։ Խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակն աճում էր։ Երևանի նահանգում ու Կարսի մարզում 1886 թ. կար 465 հազ., իսկ 1900 թ.՝ 917 հազ. խոշոր եղջերավոր անասուն։ Բնակչության մեկ շնչին 1886 թ. ընկնում էր միջին հաշվով 0,75, իսկ 1900 թ.՝ 1,2 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն։ Սակայն մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը նվազում էր[123]։ Այդ փոփոխությունները պայմանավորված էին մի կողմից, անասնապահության ավելի խոր ներգրավումով ապրանքադրամական հարաբերությունների մեջ, իսկ մյուս կողմից՝ կիսաքոչվորական ու քոչվորական անասնապահության բայքայումով։ Նստակյաց բնակիչները, հատկապես ունևորները, առևտրական նպատակներով մեծացնում էին խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը, իսկ քոչվոր ու կիսաքոչվոր քրդերն ու ադրբեջանցիները նոր պայմաններում տնտեսապես քայքայվում էին ու դրկվում մանր եղջերավոր անասուններից։ Այդուհանդերձ Արևելյան Հայաստանում առևտրային անասնապահությունը զարգանում էր։ Աչքի էին ընկնում Կարսի մարզը, Լոռին, Ալեքսանդրապոլի ու Նոր Բայազետի գավառները և Դարալագյազը։ Գնորդ առևտրականներն ու հարուստ գյուղացիներն Ալագյազի, Գեղամա, Ջլդրի, Արդահանի, Գելի և Դարալագյազի արգավանդ արոտավայրերում ու մարգագետիններում գիրացնում էին սեփական ու գնած անասունները և ամեն տարի հազարներով վաճառում Անդրկովկասի ու Հայաստանի արդյունաբերական կենտրոններում։ Բացի մսատու անասնապահությունից, զարգանում էր նաև մթերային ու կաթնամթերային անասնապահությունը։

Այսպիսով, XIX դարի վերջին Արևելյան Հայաստանի գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերն արդեն ներգրավված էին շուկայական հարաբերությունների մեջ։ Ռուսական կապիտալիզմի պահանջներին համեմատ ապրանքային

---

123 Տե՛ս А. С. Амбарян, Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860—1920), Ереван, 1959, стр. 68.

բնույթ էր ստացել ամենից շատ բամբակագործությունը, ապա խաղողագործությունը, անասնապահությունը և այլն։ Ի տարբերություն նախորդ տարիների, երբ գյուղացիներն իրենց ստացած արդյունքները վաճառում էին առավելապես անմիջական սպառողներին, ետռեֆորմյան շրջանում հրապարակ էին նկել գնորդ-առևտրականները, որոնք արդեն թափանցել էին գյուղատնտեսության համարյա բոլոր ճյուղերը։

Առևտրական հողագործության զարգացման շնորհիվ հարուստ գյուղացիները կիրառում էին արտադրության կատարելագործված գործիքներ, բարելավում էին գյուղատնտեսական կուլտուրաները, տեղական ոչխարներն ու այծերը փոխարինում ներմուծված ավելի մթերատու ոչխարներով ու այծերով։

Արևմտյան Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները հնարավորություն էին տալիս մշակելու ընդարձակ տարածություններ և աճեցնելու գյուղատնտեսական բազմազան կուլտուրաներ։ Սակայն տիրապետող տնտեսական ու քաղաքական կարգերի պատճառով մշակվում էր երկրի միայն փոքր մասը։ Ենթարկվելով անձի ու գույքի անապահովության սարսափների, պետական ու

Առարավար

ֆեոդալական հարստահարումների, ինչպես նաև վաշխառուական կեղեքումների, գյուղացիներն ի վիճակի չէին մեծացնելու երկրագործական մթերքների արտադրությունը։ 1891 թ. «Մուրճը», գրում էր, որ «խիզանցիք սաստիկ վախենում են շատացնել իրենց անասունները, որպեսզի «շան և գելի» փայ չդառնան»[124]։ Կամ՝ Մուշի դաշտում կապալառուները «պարտեզներու, այգիներու բանջարեղեններն ու պտուղներն ծանր տուրք կը պահանջեն և գիւղացիք այս պատճառով դադրեցուցած են ասոնց մշակությունը»[125]։ Ցածր էր բերքատվությունը, հին ու անարդյունավետ էին գյուղացու հողագործական գործիքներն ու միջոցները։

124 «Մուրճ», 1891, № 2, էջ 222։
125 «Գրոշակ», 1901, № 1, էջ 26։

Օսմանյան կառավարության կողմից խրախուսվող աղաները ոչնչացնելով ու սրտաքսելով հայերին, նրանց ցանքատարածությունները վեր էին ածում արոտավայրերի և այդպիսով արգելակում գյուղատնտեսության զարգացումը։

Արևմտահայ գյուղացիներն այդ պայմաններում նույնիսկ զբաղվում էին պապենական գյուղատնտեսությամբ, ցանում էին ցորեն, գարի, բրինձ, վարսակ, բամբակ, ծխախոտ, աճեցնում մրգեր ու հատապտուղներ։ Հացահատիկ մշակվում էր գերազանցապես Բասենի, Ալաշկերտի, Բուլանրեխի, Կարճկանի, Արճակի, Ալջավազի, Արճեշի, Խարբերդի, Բալուի շրջաններում, ինչպես նաև Դերջանի գետահովիտներում։ Բրինձ մշակվում էր Ջուլամերկի ցածրադիր մասերում, բամբակն ու շերամը՝ Խարբերդի, Դիարբեքիրի դաշտերում ու Տալվորիկի ձորերում, ծխախոտը՝ Բաղեշի ու Մուշի գավառներում և Հեթյասրիի Շամդինան գավառակում, հնդկական կանեփ՝ Խարբերդի ու Մալաթիայի գավառներում և այլն։

Այգեգործությունն ու բանջարաբուծությունը տարածված էին Թորթումում, Կիսկիմում, Սպերում, Բիթլիսի ու Մուշի գավառներում, Խարբերդի ու Մալաթիայի դաշտերում, Բալուում և հատկապես Արզնի-Մադենում[126]։

Անասնապահությամբ զբաղվում էին Նորգուզում, Խոշաբում, Աղբակում, Մոկսում, Արճեշում, Խիզանում, Սասունում, Բուլանրխում, Դերսիմում, բայց ավելի շատ Բյուրականի (Բինգյոլի) արոտավայրերում։ «Մի լեռնային շրջան,— գրում էր Ա—Դոն,— չի կարող խաշնարածության համար այնպիսի հարմար վայր հանդիսանալ, ինչպիսին է Բինգյոլան շրջանը։ Դա մի մեծ լեռնագրախտ է իր արոտներով և հովասուն խոտատեղիներով»[127]։

XIX դարի վերջին տասնամյակներում Արևմտյան Հայաստանի գյուղատնտեսությունը ներգրավվել էր ապրանքադրամական հարաբերությունների մեջ։ Երկրի հացահատիկային գլխավոր շրջանները ցորենն ու գարին արտահանում էին արդյունաբերական կենտրոններն ու անասնապահական վայրերը։ Խարբերդի գավառը հացահատիկը գերազանցապես արտահանում էր Արաբկիր, Զարսանջակը՝ Դերսիմ, Դերջանը՝ Քղի, Ալաշկերտը՝ Վանի և Բիթլիսի նահանգների անասնապահական շրջանները։ Բրինձը Ջուլամերկից արտածվում էր Մոսուլ, իսկ Դիարբեքիրի և Բիթլիսի նահանգներից՝ Վանի նահանգ։ Մրգերն ու հատապտուղները երկրի ցածրադիր շրջաններից ուղարկվում էին լեռնային շրջանները։ Արաբկիրից արտահանվում էր հիմնականում թութ, Խարբերդից՝ սերկևիլ և նուշ, Թորթումից, Կիսկիմից և Սպերից՝ դեղձ, տանձ, բալ ու կեռաս, իսկ Արտամետից՝ խնձոր։

Շուկայական հարաբերությունների մեջ էր ներգրավվել նաև անասնապահությունը։ Անասունների առևտուրը համեմատաբար զարգացած էր Վանի, Կարինի, Բիթլիսի և մասամբ Դիարբեքիրի նահանգներում։ Արևմտյան Հայաստանից ապրանքային անասունների մեծ մասն ուղարկվում էր Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան և Կ. Պոլիս, մասամբ նաև Ռուսաստան, գլխավորապես Անդրկովկաս։ Մորթին ու բուրդը արտահանվում էին Եվրոպա, առավելապես Ֆրանսիա, իսկ կաթնեղները՝ Թուրքիայի եվրոպական մասերը՝ գլխավորապես Կ. Պոլիս։

---

126 Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար..., մասն Բ, էջ 185։

127 Ա-Դա, նշված աշխ., էջ 182։

Երկրի գյուղատնտեսական ճյուղերից ամենից շատ ապրանքադրամական հարաբերությունների մեջ էին ներգրավված շերամապահությունն ու բամբակագործությունը, ապա անասնապահությունը, այնուհետև՝ այգեգործությունն ու բանջարաբուծությունը և, վերջապես, հացահատիկների արտադրությունը։

XIX դարի վերջին քառորդում Արևմտյան Հայաստանի գյուղատնտեսությունը գտնվում էր ավելի հետամնաց վիճակում, քան Արևելյան Հայաստանինը։ Առաջինում շինականները շարունակում էին մշակել իրենց պապերից ժառանգություն ստացած կուլտուրաների տեսակները, մինչդեռ երկրորդում ներմուծում էին նոր տեսակներ, որոնք հատկանշվում էին բարձր որակով ու

Գութանավար

բերքատվությամբ։ Արևմտյան Հայաստանում ոռոգման սիստեմը չէր կատարելագործվում ու ընդլայնվում, մինչդեռ Արևելյան Հայաստանում այն առաջադիմում էր։ Հայաստանի երկու հատվածներում էլ անասնապահությունն ընդունել էր ապրանքային բնույթ։ Նրա արևմտյան մասում զարգանում էր համարյա բացառապես մսային, իսկ արևելյան մասում՝ նաև կաթնամթերային անասնապահությունը։ Այդ տարբերությունները բխում էին Ռուսաստանի ու Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական տարբերություններից։